

KARAKALPAK TÜRKÇESİNİN ÜNLÜ DÜZENİ

Karakalpak Türkçesinin ünlü düzeninde Ortak Türkçeye dayanan sekiz aslî ünlü fonem bulunmaktadır:

/a /, /e /, /ı /, /i /, /o /, /ö /, /u /, /ü /

Ayrıca Kazak ve Nogay Türkçesinde olduğu gibi yaygın biçimde Arapça ve Farsçadan alıntı unsurlarda, Karakalpak Türkçesi kelimelerde de birkaç ünlem ve *äper-*, *äpkel-* gibi birleşik yapılarda rastlanan bir /ä / ünlüsü mevcuttur.

Baskakov, Karakalpak Türkçesinin ünlü sistemini oluşturan fonemler gelişim sürecinde üç merhale belirlemiştir³¹. Buna göre ilk evrede Eski Türkçeden kaynaklanan ve diğer Türk lehçeleri ile ortak olan sekiz temel ünlü yer alır; ikinci basamakta Arapça ve Farsça kelimelerle giren /ä / alıntı ünlüsü, üçüncü basamakta ise Rusçadan alıntı kelimelerdeki /i / ve /u / seslerini karşılamak üzere kullanılan /i:/ ve /u:/ ünlüleri bulunur. Baskakov sonradan ortaya çıkan üç fonemin henüz gelişim sürecinde olduğunu ve kullanımda gevşek biçimde diğer ünlülerle veya ses gruplarıyla farklılaştığını kaydetmiştir³²:

ä ~ a, e ; i: ~ i, iy ; u: ~ u, uw.

/ä / ünlüsü ağızlarda genellikle /a / veya /e / ile karşılanır:

(yd) *mäni* ‘mânâ, anlam’, (ağ.) *manı, mäne, meni*

(krş. AkNog. *mana*, AsNog. *mane*) vb.

Ön ses durumundaki /e / ünlüsü Kazak Türkçesinde olduğu gibi /ⁱe/ veya /^ye/ tarzında diftonglaşır:

ⁱ*er* ‘er, erkek’, ⁱ*eki* ‘iki’, ⁱ*endi* ‘şimdi’, ⁱ*esimde* ‘aklımda’ vb.

³¹Baskakov, N.A., *Karakalpakskiy yazık II, Fonetika i morfologiya*, Moskva 1952, s. 29-30.

³²Baskakov, N.A., a.g.e., s. 29.

/o / ünlüsü de ilk ses durumunda iken /^u ~ ^wo-/ biçiminde açık diftong niteliğinde söylenir: ^uoq ‘ok’, ^uorun ‘yer’ vb. İlk hece dışında /o/ ünlüsüne çok nadiren rastlanır, bunlar da genellikle iki kökten müteşekkil kelimeler ve alıntılardır³³.

Yuvarlak-geniş ön dil ünlüsü /ö /, bütün Kıpçak Türk lehçelerinde olduğu gibi diğer Türk lehçelerine göre daha arttan telaffuz edilir³⁴. İlk ses durumundaki /ö / ünlüsü /^ü ~ ^wö-/ şeklinde diftonglaşmaktadır: ^üös- ‘büyüme’, ^üöt- ‘geçmek’, ^üöşir- ‘söndürmek’ vb. Karakalpak Türkçesinde /ö / ünlüsüne ilk heceden ileride yaygın biçimde rastlanmaktadır, ancak bu, ilk hecedeki /ü / ya da /ö/ yuvarlak ünlülerinin etkisi ile /e / sesinin dudaklaşmasının bir sonucudur. Yuvarlak-dar art dil ünlüsü /u /, /o/ ile /u/ arasında mükemmel olmayan bir sestir.Yazı dilinde ancak ilk hecede bulunabilir. Fakat konuşmada yuvarlak ünlüleri izleyen ilk heceden ilerideki /ı / ünlüsü genellikle /u / iştilir : *uşqın* [*uşqun ~ uşqın*] ‘kıvılcım’, *uzın* [*uzun ~ uzın*] ‘uzun’, *moyındırıq* [*moyunduruq ~ moyındırıq*] ‘boyunduruk, hamut’ vb. Yuvarlak-dar ön dil ünlüsü /ü /, kısa, /ö/ ile /ü/ arasında mükemmel olmayan bir sestir³⁵. Diğer lehçelere göre daha arttan telaffuz edilen³⁶ Karakalpak Türkçesinin /ü/ ünlüsü bazen /u/ya değişir: *cuwur*- ‘koşmak’ << *yügür*- vb. Yazıda ilk heceden ileride bulunmaz, fakat konuşmada ilk heceden sonra da iştilir: ^üölüm ‘ölüm’, *tülkü* ‘tilki’ vb. Kazak Türkçesinde olduğu gibi Karakalpak Türkçesinde de yuvarlak ünlüler yazıya yansıtılmaz. Ancak Karakalpak Türkçesinde konuşmada ve ağızlarında dudaklılık uyumunun Kazak Türkçesine göre nispeten daha güçlü olduğu söylenebilir. Esasen dudaklılık uyumunun güçlülük derecesi Karakalpak Türkçesinin ağızlarında da birbirinden farklıdır. Kuzey-Doğu Karakalpak ağızlarında (Tahtaköprü rayonunun dokuz on awılı hariç), Güney-Batı Karakalpak ağızlarına göre dudak çekimi çok daha az belirgindir. Kuzey-Doğu Karakalpak ağızlarındaki dudaklılık uyumu kanununda görülen bu gevşeklik, Kazak Türkçesi ile olan komşuluktan kaynaklanır³⁷. Kazak Türkçesindeki gibi Karalapak Türkçesinde de ön ses durumundaki /e-, o-, ö-/ ünlülerinin açık diftong niteliğinde /ⁱ-ye, ^u-w^o, ^ü-w^ö/ söylenmesi oldukça düzenli ve kurallıdır.

³³Baskakov, N.A., a.g.e., s. 32.

³⁴Baskakov, N.A., a.g.e., s. 32.

³⁵Şçerbak, A.M., a.g.e., s. 156.

³⁶Baskakov, N.A., a.g.e., s. 33.

³⁷Baskakov, N.A., a.g.e., s. 38.

Türkmen Türkçesinin kuvvetli etkisi altında bulunan Güney-Batı Karakalpak ağızlarında *a:z* ‘az, küçük’ gibi Türk dilinin aslı uzun ünlülerini koruyan kelimeler mevcuttur³⁸. Büzülmeden kaynaklanan ikincil uzunluklar kısalma eğilimindedir³⁹: *er* ‘eyer’ << OTü. *eder*; *sen*- ‘sevinmek’ << OTü. *sebin-*; *qurt*- ‘kovdurmak’ << OTü. *qoyurt-*; *urı* ‘hırsız’ << OTü. *oγrı* ; *ul* ‘oğul’ << OTü. *oγul* vb. Ünlülerde dağılımlı olarak art damaksillaşmanın (*Entpalatalisierung*) örnekleri görülür⁴⁰: *oyuz* ‘öküz’ << OTü. *öküz* ; *cuz* ‘yüz’ << OTü. *yüz*.

Karakalpak Türkçesinde de Kazak ve Nogay Türkçesinde olduğu gibi Ortak Türkçenin VC tarzındaki ses grupları bünyesindeki ünsüzlerin dudaksillaşması sonucu ortaya çıkan diftonglar mevcuttur : /Aw, Ow, Iw, Uw; Ay, Oy, Iy, Uy /.

Kazak Türkçesinin ünlülerini niteliklerine göre aşağıdaki gibi bir tabloda göstermek mümkündür:

	ART		ÖN	
	GENİŞ	DAR	GENİŞ	DAR
DÜZ	/a /	/ı /	/e /	/i /
YUVARLAK	/o /	/u /	/ö /	/ü /

³⁸Menges, K.H., Qaraqalpaq Grammar, Part one: Phonology, New York 1947, s. 58.

³⁹Menges, K.H., a.g.e., s. 58.

⁴⁰Menges, K.H., “Die Aralo-Kaspische Gruppe”, *Philologiae Turcicae Fundamenta*, Wiesbaden 1959, s. 445.